

УДК 159.923.2:[316.6:33]

О. І. Остапйовський

Received October 8, 2013;

Revised October 25, 2013;

Accepted November 22, 2013.

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджено економічну соціалізацію як соціально-психологічний процес входження індивіда в економічну систему суспільства. Людина повсякчас перебуває в умовах постійно зростаючої конкуренції, зокрема це стосується і соціально-економічних відносин. Успішність її становлення залежить від економічної свідомості. Остання, зі свого боку, тісно пов'язана з процесами входження особистості в економічну сферу суспільства. Під час економічної соціалізації визначаються та формуються економіко-психологічні характеристики людини. Їхнє становлення та розвиток відбувається в процесі економічної життєдіяльності особистості та засвоєння нею економічних цінностей суспільства. Кінцевим продуктом економічної соціалізації є формування особистості як суб'єкта економічної діяльності. Цей процес здійснюється під впливом таких чинників, як: система цінностей суспільства; потребні системи індивіда; ціннісні репрезентації особистості; соціальні параметри. У вітчизняній психології дослідження економічної соціалізації розпочалися лише 2000 року. Основні напрями вивчення цього феномену – інформаційний, поведінковий і психологічний. Проаналізовано структурні компоненти економічної соціалізації (когнітивний, афективний, конативний) та її форми (цілеспрямована, стихійна, самовиховання), види (трудова, споживча, власне економічна, добровільна та примусова), критерії та чинники (через систему економічних цінностей у їх взаємозв'язку з усіма іншими вартостями), етапи (адаптація, ідентифікація, індивідуалізація, інтеграція, наднормативна й індивідуалізація). Цінність більшості наукових напрацювань – наголошення ролі вивчення взаємозв'язків суб'єктивного досвіду особистості, образу світу та кодів економічної свідомості, які забезпечують відповідність ставлень суб'єкта до економічних об'єктів та ситуацій, а відповідно, і процес ефективної економічної соціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, економічна соціалізація, економічні цінності, особистість.

Ostapiovskyi O. I. The Formation of Personality in the Course of Socialization. Economic socialization as social and psychological process of individual adaptation to economic system of society is highlighted in the article. The person in modern society is under constant impact of increasing competition, which contributes to his/her social and economic relations. The individual development of personality greatly depends on economic

consciousness. The psychological and economic characteristics of personality develop during period of economic socialization. The ultimate goal of economic socialization is development of personality as the subject of economic activity. The author reveals the main factors of economic socialization: system of society values, complex of individual needs and motives, individual mental representations of values, social criteria (age, social status and role, gender). The problem of economic socialization is relatively new one; it has been represented in native psychology since 2000. The author distinguishes three approaches to study of economic socialization: informational, psychological, and behavioral. The structural components (cognitive, affective, and conative) and forms of economic socialization (goal directed, spontaneous, and self-directed), kinds of economic socialization (working, consumer, economic, voluntary, and forced), criteria and factors (complex of different values) were analyzed. Subjective experience, world representation and mental codes of economic consciousness are treated as the main determinants of individual attitude towards economic situations and phenomena.

Keywords: socialization, economic socialization, economic values, personality.

Остапйовський А. И. Становление личности в процессе экономической социализации. В статье исследовано экономическую социализацию как социально-психологический процесс вхождения индивида в экономическую систему общества. Человек в процессе своей жизнедеятельности находится в условиях постоянно растущей конкуренции, в частности это касается и социально-экономических отношений. Успешность её становления зависит от экономического сознания, которое, в свою очередь, тесно связано с процессами вхождения личности в экономическую сферу общества. В процессе экономической социализации определяются и формируются экономико-психологические характеристики человека. Их становление и развитие происходит в процессе экономической жизнедеятельности личности и усвоения ею экономических ценностей общества. Конечным продуктом экономической социализации является формирование личности как субъекта экономической деятельности. Этот процесс осуществляется под воздействием таких факторов, как система ценностей общества; потребностные системы индивида; ценностные репрезентации личности; социальные параметры. В отечественной психологии исследования экономической социализации начались лишь в 2000 г. Основные направления исследований этого феномена – информационный, поведенческий, психологический. В нашей статье проанализированы структурные компоненты экономической социализации (когнитивный, аффективный, конативный) и ее формы (целенаправленная, стихийная, самовоспитания), виды (трудовая, потребительская, собственно экономическая, добровольная и принудительная), критерии и факторы (через систему экономических ценностей в их взаимосвязи со всеми другими ценностями), этапы (адаптация, идентификация, индивидуализация, интеграция, сверхнормативная и индивидуализация). Ценность большинства научных работ – подчеркивание роли изучения взаимосвязей субъективного опыта личности, образа мира и кодов экономического сознания, которые обеспечивают соответствие

отношений субъекта к экономическим объектом и ситуаций, а соответственно и процесс эффективной экономической социализации личности.

Ключевые слова: социализация, экономическая социализация, экономические ценности, личность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Людина повсякчас перебуває в умовах постійно зростаючої конкуренції, зокрема це стосується і соціально-економічних відносин. Успішність її становлення залежить від економічної свідомості. Остання, зі свого боку, тісно пов'язана з процесами входження особистості в економічну сферу суспільства. У зарубіжній та вітчизняній психологічній науці дослідження економічної соціалізації розпочалося відносно недавно. Уперше термін «економічна соціалізація» розглядають із позицій неомарксистського підходу під час аналізу соціалізації в роботах С. Камінгса, Д. Тібла (1978), Б. Стасі (1982) [4]. У вітчизняній психології дослідження економічної соціалізації розпочали лише 2000 року. [12; 23] працівники лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України в межах загальної проблеми соціалізації учнівської та студентської молоді в умовах трансформації суспільства (Г. Авер'янова, О. Лаврененко, Г. Ложкін, В. Москаленко).

Людина постійно вступає в різні соціально-економічні відносини. Саме це й сприяє засвоєнню нею економічних цінностей суспільства. Як зазначає В. Москаленко, соціально-психологічний процес уходження індивіда в економічну систему суспільства є його економічною соціалізацією [21, 3]. Вона є невід'ємною складовою частиною загального процесу соціалізації особистості. Під час економічної соціалізації визначаються й формуються економіко-психологічні характеристики людини. Їхнє становлення та розвиток відбувається в процесі економічної життєдіяльності особистості та засвоєння нею економічних цінностей суспільства. Кінцевим продуктом економічної соціалізації є формування особистості як суб'єкта економічної діяльності. Цей процес здійснюється під впливом таких чинників, як-от: система цінностей суспільства; потребові системи індивіда; ціннісні репрезентації особистості; соціальні параметри [22, 6].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. У соціально-психологічній літературі трапляється безліч визначень та інтерпретацій економічної соціалізації особистості. Зокрема, А. Вяткін вважає процес становлення й розвитку економічної свідомості економічною соціалізацією [8]. А. Прутченков розглядає її як об'єктивний процес засвоєння

особистістю економічних поглядів, переконань, цінностей, норм економічного життя, притаманних суспільству [29, 16]. Г. Сімя визначає економічну соціалізацію як процес перетворення людини в повноправного члена економічного співтовариства, під час якого відбувається засвоєння індивідом соціального простору, обмеженого господарською діяльністю, формування уявлень про економічні процеси і явища та їхнє втілення в конкретні форми соціально-економічної діяльності індивіда, а також вироблення його економічної поведінки [31, 26]. Аналогічним до розуміння процесу економічної соціалізації є підхід В. Попова [28].

Є. Козлова визначає економічну соціалізацію як процес становлення економічної свідомості, засвоєння ролей, норм, навичок та цінностей економічної поведінки. На думку вченої, економічна соціалізація є процесом, у межах якого відбувається інтеріоризація економічної реальності через пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття економічних уявлень, пізнання економічних категорій, засвоєння та реалізація ролей та навичок економічної поведінки [18, 15]. Складниками процесу економічної соціалізації є соціально-економічний (пов'язаний із набуттям ролей, норм і цінностей економічної поведінки) й індивідуально-психологічний (спрямований на формування і розвиток відповідних здібностей, навичок та індивідуальних стилів) [18, 21].

Е. Анкудінова, проаналізувавши основні категорії економічної психології – економічну свідомість, економічну поведінку, економічну роль, економіко-психологічну адаптацію, розглядає економічну соціалізацію як психологічний феномен: засвоєння економічних ролей, успішність у господарській діяльності (економічна поведінка); рівень віддзеркалення економічних відносин, що визначає економічну поведінку (економічна свідомість); адаптація до умов економічної життєдіяльності в соціумі (економіко-психологічна адаптація); поява економічної самосвідомості особи (економічна ідентичність); психологічна готовність до економічної діяльності (економічна спрямованість) [3].

Н. Дембицька трактує економічну соціалізацію як окрему модель соціалізації з позицій структурно-системного підходу як складову частину єдиного процесу соціалізації особистості. Перший підхід спрямований на формування такого типу особистості, який є втіленням обов'язкових вимог до індивідів з огляду на сучасну соціально-економічну систему українського суспільства, яке швидко оновлюється і змінюється. Інший підхід – формування економіко-психологічних характеристик особистості

через засвоєння нею економічних цінностей суспільства під час економічної життєдіяльності [12, 53].

Слушною є думка А. Бояринцевої про те, що основою економічної соціалізації передусім має бути ціннісне опанування економічної реальності, індивідуальне етичне наповнення економічних категорій, а не нейтральне набуття відповідних знань і практичних навичок [7, 12].

Також варто згадати дослідження про формування економічної соціалізації П. Лунта [20]. Він виділив три стадії вивчення цього феномену. На початковому етапі, що діти, які частково включені до розв'язання економічних проблем, мають обмежені уявлення про них. На другій фазі для розвитку дитячих уявлень про економічні процеси використано структурну теорію Ж. Піаже. Третій етап присвячено ефективності впливу соціальних чинників на економічну соціалізацію.

Конкретизуючи проведений аналіз матеріалу в психологічній літературі, варто назвати основні напрями дослідження економічної соціалізації, що певною мірою систематизує отримані теоретичні положення.

Удалим, на нашу думку, є виділення таких трьох напрямів у вивченні економічної соціалізації – *інформаційний, поведінковий, психологічний* [16, 26]. Представники інформаційного напрямку дослідження економічної соціалізації пов'язують її з оволодінням індивідом науковими й економічними поняттями, а також економічними теоріями й формуванням на цій основі уявлень про економічну дійсність. Поведінковий аспект передбачає набуття людиною навичок економічної поведінки та взаємодії. Формування ставлення особистості до системи цінностей і моральних норм суспільства під час економічної діяльності розкривають представники психологічного напрямку дослідження економічної соціалізації.

У межах проведених досліджень встановлено, що економічна соціалізація має певну структуру, форми, етапи та механізми реалізації.

Структурними компонентами цього процесу є *когнітивна, афективна, конативна* складові частини [11]. Когнітивний компонент економічної соціалізації відображає низький, середній та високий рівні сформованості економічних уявлень особистості. Низькому рівню уявлень властива відсутність розуміння основних економічних явищ або фрагментарні уявлення, які відображають несуттєві якості. Середній – указує на наявність поняття про окремі економічні явища, які ґрунтуються на конкретних проявах, а також функціональних або змістовних особливостях

цих явищ. Високий рівень засвідчує наявність економічних уявлень про сутність, зміст і функціональні особливості економічних явищ. Афективний складник демонструє наявність емоційного ставлення індивіда до економічної дійсності (ставлення до багатства й бідності, приватної власності, проблеми праці та зайнятості, співвідношення винагороди та виконаної роботи, інфляції, зміни курсу валют). Для конативного компонента характерні різні форми економічної поведінки (споживчої, виробничої, обмінно-розподільчої, зберігальної, інвестиційної).

У межах економічної соціалізації виділяють *трудоу* (формування ставлення до праці засобами поведінкового досвіду в різних сферах (домашня праця, навчальна діяльність)), *споживчу* (набуття навичок споживання та засвоєння знань про економічні поняття, які характеризують різноманітні аспекти споживання) та *власне економічну* соціалізацію (формування уявлень про економічні феномени – рекламу, банк, бідність, багатство, інфляцію тощо) [7; 10; 28 та ін.].

Базові форми економічної соціалізації: *цілеспрямована* – плановий процес, який реалізується через різні соціальні інститути (дошкільні заклади, школи, виши і т. д.) відповідно до норм і вимог суспільства; *стихийна* – процес соціалізації, якому властивий ситуативний характер (спілкування в сім'ї та поза її межами, вплив засобів масової інформації); *самовиховання* – самоорганізація особистості через власний досвід та значущі орієнтири розвитку [18, 23].

Економічна соціалізація може бути *добровільною* та *примусовою* [5]. Перша передбачає активне та свідоме включення особистості в систему нових соціально-економічних відносин. Друга супроводжується внутрішнім конфліктом у неприйнятті нових економічних реалій на ціннісному рівні за наявності орієнтації на ці цінності в поведінці особистості. Для молоді характерна добровільна соціалізація. Натомість представники старшого покоління демонструють примусову економічну соціалізацію, яка може переходити в ресоціалізацію.

Основні етапи економічної соціалізації: *адаптація* – процес пристосування людини до умов соціально-економічної дійсності; *ідентифікація* – ототожнення особистістю себе з певною соціально-економічною групою; *індивідуалізація* – збереження та розвиток індивідом тенденції до автономії, формування власної позиції, зумовленої особистісними особливостями; *інтеграція* – досягнення певного балансу між окремими

людьми, особистістю та суспільством, знаходження оптимального варіанта життєдіяльності в соціумі; *наднормативна індивідуалізація* – створення власного феноменологічного простору [27, 55].

Вивчення проблеми економічної соціалізації дає змогу стверджувати, що важливими чинниками цього процесу є економічні цінності, особливо власність і гроші [1; 2; 54; 13; 19; 24; 25 та ін.].

Власність – економічна форма привласнення засобів і результатів виробництва. Людина, яка володіє власністю, може на свій розсуд розпоряджатися нею, не допускаючи впливу інших. Реальна власність та її якість визначальні в маркуванні належності особистості до певного соціального класу. Вона окреслює її соціальні межі та становище в суспільстві. Водночас власність – важливий складник Я-концепції особистості. Завдяки їй визначається не лише соціальне становище людини, а й межі її «фізичного Я» та персональної ідентичності [30]. Отже, завдяки власності формуються цінності, економічна суб'єктивність особистості, а також здійснюється стратифікація суспільства.

Окрім власності, важливим чинником економічної соціалізації особистості є гроші. Є. Щедріна, досліджуючи економічні уявлення в дітей, зробила висновок, що досвід перших економічних відносин формується в дитячому віці за допомогою грошей [32]. Для того, щоб людина добре розуміла економічні процеси й плідно займалася підприємництвом, вона обов'язково має засвоїти роль і природу грошей. У 4–5-річному віці діти починають розуміти, що таке гроші, проте лише половина з них більш-менш розбирається в номіналі монет. До 9–10 років дитина засвоює уявлення про ціну грошей. Саме власний досвід використання грошей, а не вік, інтелект чи соціокультурні умови, у яких перебуває сім'я, впливає на формування економічних уявлень особистості. Отже, гроші виконують роль своєрідного посередника в процесі входження людини в економічну сферу суспільства.

Сутність і значущість грошей розкриваються через їхні функції: економічну, соціально-психологічну, людинотворчу [22, 11]. Економічна функція виявляється як міра вартості, засіб обігу, платежу, нагромадження, збереження. Соціально-психологічна – полягає в тому, що через гроші людина поєднана з іншими членами суспільства в єдину соціальну реальність. Водночас вони є одним із факторів формування психіки людини, створюючи й задовольняючи потреби особистості у виживанні, існуванні, самозадоволенні, набутті певного суспільного статусу. На

ставлення до грошей впливають й індивідуальність особистості, і соціокультурні особливості певного суспільства.

Важливим чинником економічної соціалізації студентської молоді є економічні настановлення [14, 230–253], які є видом соціальних настановлень, формуються під впливом економічних відносин та економічної діяльності та проявляються в ставленні індивіда до власності, грошей, економічного статусу, добробуту тощо.

Через ставлення до економічних цінностей розкривається суть і зміст економічних настановлень. Визначальними в економічній соціалізації молоді є чотири типи економічних настановлень: *амбіційний оптимізм*, *мрійливо-заощадливий*, *раціонально-тривожний*, *приховано-тривожний*. Кожному з них відповідає певна мотивація. Амбіційний оптимізм характеризується високим рівнем економічної соціалізації особистості. Йому притаманні змішані мотиви, а пріоритетом є самореалізація. Мрійливо-заощадливий і раціонально-тривожний типи економічних настановлень характеризуються середнім рівнем економічної соціалізації. Для представників першого типу притаманна мотивація на успіх, другого – мотивація, пов'язана з униканням невдач. Пріоритетом їх діяльності є самореалізація. Низький рівень економічної соціалізації та невизначені пріоритети й мотивація властиві для представників приховано-тривожного типу.

Відомий український науковець Г. Ложкін, аналізуючи економічну свідомість особистості, зробив висновок, що соціально-економічний статус є важливим чинником економічної соціалізації [14, 254]. На думку Н. Дембицької, ідея репрезентації відносин власності як носія економічного досвіду суспільства є чинником економічної соціалізації молоді [12, 59]. У своїх дослідженнях вчена підтвердила існування причинно-наслідкових зв'язків між економічною соціалізованістю й смисловим змістом економічного досвіду. Для теоретичного обґрунтування цього положення вона використала ідею концепції соціальних репрезентацій, смислової теорії свідомості та смислового змісту особистого досвіду.

Щодо факторів економічної соціалізації особистості, то у вітчизняній і зарубіжній психології є схожі твердження. Так, у дослідженнях Т. Грасс на основі аналізу економічної соціалізації у Великобританії та Новій Зеландії встановлено, що важливими інститутами економічної соціалізації особистості є сім'я, школа, община, молодіжні організації [9]. У роботі

Е. Щедріної зазначено, що найважливішими факторами економічної соціалізації є навчання, сімейне виховання й особистий досвід [32].

Питання механізмів економічної соціалізації особистості в класичних психологічних джерелах включає розгляд функціонування ідентифікації, рефлексії, наслідування, навіювання, зараження, соціальної фасилітації та ін. [6; 15; 16; 17; 26; 31 та ін.].

Важливим для теоретичного й емпіричного рівнів дослідження є встановлення критеріїв економічної соціалізації особистості. На думку В. Москаленко, структурно-функціональна модель підприємливості може виконувати функцію критерію економічної соціалізованості людини ринкової економіки [24, 11–12].

Висновки. Отже, досвід вивчення економічної соціалізації як соціально-психологічного процесу входження індивіда в економічну систему суспільства (В. Москаленко) окреслений напрацюваннями науковців (Г. Авер'янова, А. Вяткін, Н. Дембицька, Є. Козлова, О. Лаврененко, А. Прутченков та ін.) щодо виділення основних *напрямів* досліджень цього феномену (інформаційний, поведінковий і психологічний); вивчення структурних компонентів економічної соціалізації (когнітивний, афективний і конативний) та її *форм* (цілеспрямована, стихійна, самовиховання), *видів* (трудова, споживча, власне економічна, добровільна, примусова), *критеріїв* та *факторів* (через систему економічних цінностей у їх взаємозв'язку з усіма іншими вартостями), *етапів* (адаптація, ідентифікація, індивідуалізація, інтеграція, наднормативна індивідуалізація).

Цінність більшості наукових напрацювань – наголошення ролі вивчення взаємозв'язків суб'єктивного досвіду особистості, образу світу та кодів економічної свідомості, які забезпечують відповідність ставлень суб'єкта до економічних об'єктів та ситуацій, а відповідно, й процес ефективної економічної соціалізації особистості.

Література

1. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Г. М. Авер'янова // Психологія : зб. наук. пр. –К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 18. – 2002. – С. 87–96.
Averyanova G. M. Kyshen'kovi groshi yak faktor ekonomichnoyi sotsializatsii pidlitkiv [Pocket money as a factor of economic socialization of adolescents] / G. M. Averyanova // Psihologiya: zbirnyk naukovih prats'. –K. : NPU im. M. P. Dragomanova. – Emiss. 18. – 2002. – P. 87–96.

2. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. – К. : «ППП», 2005. – 307 с.
Averyanova H. M. Osoblyvosti sotsializatsii molodi v umovah transformatsii suspilstva [Features socialization of youth in transforming society] / H. M. Averyanova, N. M. Dembytska, V. V. Moskalenko. – K. : «PPP», 2005. – 307 p.
3. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с. – (Сер. «Мастера психологии»)
Ananiev B. G. O problemah sovremennogo chelovekoznaniiya [On the problems of modern anthropology] / B. G. Ananiev. – SPb. : Piter, 2001. – 272 p.
4. Анкудинова Е. В. Определение сущности экономической социализации / Е. В. Анкудинова // Вест. Челяб. гос. пед. ун-та. – 2009. – С. 5–15.
Ankudinova E. V. Opredelenie suschnosti ekonomicheskoi socializatsii [Defining the essence of economic socialization] / E. V. Ankudinova // Vestn. Cheliab. gos. ped. un-ta. – 2009. – P. 5–15.
5. Анкудинова Е. В. Экономическая социализация как психологический феномен / Е. В. Анкудинова // Вест. Томск. гос. пед. ун-та. – 2009. – № 11. – С. 126–130.
Ankudinova E. V. Ekonomicheskaya socializaciya kak psihologicheskii fenomen [Economic socialization as a psychological phenomenon] / E. V. Ankudinova // Vestn. Tomsk. gos. ped. un-ta. – 2009. – № 11. – P. 126–130.
6. Батраченко И. Г. Развитие антиципации в период взрослости / И. Г. Батраченко // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. №12. Психол. науки. – 2009. – № 25 (49). – С. 54–60.
Batrachenko I. H. Rozvytok antytsypatsii v period doroslosti [The development of anticipation during adulthood] / I. H. Batrachenko // Nauk. Chas. NPU im. M. P. Drahomanova. Ser. №12. Psyhol. nauky. – 2009. – № 25 (49). – P. 54–60.
7. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации / А. В. Бояринцева // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 12–18.
Boyarinceva A. V. Psihologicheskie problemy ekonomicheskoy sotsializatsii [Psychological problems of economic socialization] / A. V. Boyarinceva // Pedagogika. – 1994. – № 4. – P. 12–18.
8. Вяткин А. П. Психологические методы изучения экономической социализации личности в процессе обучения / А. П. Вяткин. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2004. – 228 с.
Viatkin A. P. Psihologicheskie metody izucheniya ekonomicheskoy sotsializatsii lichnosti v protsesse obucheniya [Psychological study of economic socialization of the individual in the learning process] / A. P. Viatkin. – Irkutsk : Izd-vo BGUEP, 2004. – 228 p.
9. Грасс Т. П. Из опыта экономической социализации подрастающих поколений в Великобритании и в Новой Зеландии / Т. П. Грасс // Сибир. пед. журн. – 2008. – № 3. – С. 266–274.
Grass T. P. Iz opyta ekonomicheskoy sotsializatsii podrastajuschih pokoleniy v Velikobritanii i v Novoy Zelandii [From the experience of economic socialization of the

- younger generations in the UK and New Zealand] / T. P. Grass // *Sibirskij ped. zhurnal.* – 2008. – № 3. – P. 266–274.
10. Гусева Т. В. Потребительское поведение детей старшего дошкольного возраста в процессе социализации : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. В. Гусева. – Ярославль : [б. и.], 2005. – 24 с.
Guseva T. V. Potrebitel'skoe povedenie detey starshego doshkol'nogo vozrasta v processe sotsializatsii [Consumer behavior of preschool children in the socialization process] / T. V. Guseva. – Yaroslavl' : [b. i.], 2005. – 24 p.
11. Дейнека О. С. Экономическая психология : [уч. пособие] / О. С. Дейнека – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – 160 с.
Dejneka O. S. Ekonomicheskaya psihologiya: [Economic psychology] / O. S. Dejneka. – SPb. : Izd-vo S.-Peterburg. un-ta, 2000. – 160 p.
12. Дембицька Н. М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. М. Дембицька // *Соціальна психологія.* – 2008. – № 3. – С. 53–67.
Dembytska N. M. Sotsialno-psyhologichni problemy ekonomichnoi sotsializatsii molodi [Psycho-social problem within economic socialization of youth] / N. M. Dembytska // *Sotsialna psyholohiia.* – 2008. – № 3. – P. 53–67.
13. Дембицька Н. М. Теоретичні підходи до дослідження суб'єкта відносин власності / Н. М. Дембицька // *Проблеми загальної та педагогічної психології* // *Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. акад. С. Д. Максименка.* – К. : ГНОЗІС, 2006. – VIII, вип. 1. – С. 111–117.
Dembytska N. M. Teoretychni pidhody do doslidzhennia subiekta vidnosyn vlasnosti [Theoretical approaches to the study of the subject property relations] / N. M. Dembytska // *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psyholohii* // *Zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy ; za red. akad. S. D. Maksymenka.* – K. : GNOZYS, 2006. – VIII, vyp. 1. – P. 111–117.
14. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / В. В. Москаленко, І. В. Білоконь, Н. М. Дембицька та ін. ; [за заг. ред. В. В. Москаленко]. – К. : Укр. центр політичного менеджменту, 2008. – 336 с. – (Б-ка журн. «Соціальна психологія»)
Ekonomichna sotsializatsiya molodi: sotsialno-psykholohichni aspekt [The economic socialization of youth: social and psychological aspects] / V. V. Moskalenko, I. V. Bilokon, N. M. Dembytska ta in. – K. : Ukr. tsentr politychnoho menezhmentu, 2008. – 336 p. – (B-ka zhurn. «Sotsialna psyholohiia»).
15. Жилина Ж. А. Психическая регуляция экономической социализации детей старшего дошкольного возраста : дис. ... канд. психол. наук / Ж. А. Жилина. – Владимир : [б. и.], 2005. – 223 с.
Zhylina Zh. A. Psihicheskaya reguliatsiya ekonomicheskoy sotsializatsii detey starshego doshkol'nogo vozrasta [Mental regulation of economic socialization preschool children] / Zh. A. Zhylina. – Vladimir : [b. i.], 2005. – 223 p.
16. Землянская Е. Н. Социализация младших школьников в процессе экономической подготовки / Е. Н. Землянская. – М. : МПГУ, 2006. – 235 с.

- Zemlianskaya E. N. Sotsializatsiya mladshykh shkolnikov v protsesse ekonomicheskoy podgotovki [Socialization of younger schoolboys in the economic preparation] / E. N. Zemlianskaya. – М. : МРНУ, 2006. – 235 p.
17. Карпенко З. С. Аксиопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К. : ТОВ «Міжнар. фінанс. агенція», 1997. – 216 с.
Karpenko Z. S. Aksiopsyhologiya osobystosti [Aksiopsyholohiya personality] / Z. S. Karpenko. – К. : TOV «Mizhnar. finans. agentsiya», 1997. – 216 p.
18. Козлова Е. В. Психологические основы экономической социализации / Е. В. Козлова. – Великий Новгород : НовГУ, 2004. – 80 с.
Kozlova E. V. Psihologicheskie osnovy ekonomicheskoy sotsializatsii [Psychological foundations of economic socialization] / E. V. Kozlova. – Velikiy Novgorod : NovHU, 2004. – 80 p.
19. Ложкін Г. В. Економічна свідомість особистості як психологічний феномен / Г. В. Ложкін, В. Л. Комаровська // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 9. – С. 6–12.
Lozhkin H. V. Ekonomichna svidomist osobystosti yak psyhologichnyy fenomen / H. V. Lozhkin, V. L. Komarovska [Economic consciousness of the individual as a psychological phenomenon] // Praktychna psyhologiya ta sotsialna robota. – 2007. – № 9. – P. 6–12.
20. Лунт П. Психологические подходы к потреблению: вчера, сегодня, завтра / П. Лунт // Иностр. психология. – 1997. – № 9. – С. 8–16.
Lunt P. Psihologicheskie podhody k potrebleniyu: vchera, segodnia, zavtra [Psychological approaches to consumption: yesterday, today and tomorrow] / P. Lunt // Inostr. psihologia. – 1997. – № 9. – P. 8–16.
21. Москаленко В. В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 3–18.
Moskalenko V. V. Suchasni napriamky doslidzhen' v ekonomichniy psyhologii [Current research directions in economic psychology] / V. V. Moskalenko // Sotsialna psyhologiya. – 2004. – № 2. – P. 3–18.
22. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006. – № 3. – С. 3–16.
Moskalenko V. V. Ekonomichna sotsializatsiya osobystosti: kontseptualna model / V. V. Moskalenko [Economic socialization: a conceptual model] // Sotsialna psyhologiya. – 2006. – № 3. – P. 3–16.
23. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 624 с.
Moskalenko V. V. Sotsialna psyhologiya [Social Psychology] / V. V. Moskalenko. – К. : Tsentri navch. l-ry, 2005. – 624 p.
24. Москаленко В. В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3–16.
Moskalenko V. V. Sotsialno-psyhologichni zasady ekonomichnoyi kultury osobystosti [Social psychological foundations of economic cultural identity] / V. V. Moskalenko // Sotsialna psyhologiya. – 2007. – № 4. – P. 3–16.

25. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи // Психол. журн. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3–18.
Moskovichi S. Social'noe predstavlenie: istoricheskij vzglyad [Social performance: A Historical Look] / S. Moskovichi // Psihol. zhurnal. – 1995. – Т. 16. – № 1. – Р. 3–18.
26. Назаретян А. П. Психология стихийного массового поведения. Лекции / А. П. Назаретян. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 112 с.
Nazaretian A. P. Psihologiya stihiyного massovogo povedeniya. Lektsii [Natural psychology of mass behavior. lectures] / A. P. Nazaretian. – М. : PER SE, 2001. – 112 p.
27. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
Povarenkov J. P. Psihologicheskoe sodержanie professional'nogo stanovleniya cheloveka [Psychological content of the professional development of human] / J. P. Povarenkov. – М. : Izd-vo URAO, 2002. – 160 s.
28. Попов В. Д. Психология и экономика / В. Д. Попов. – М. : Сов. Россия, 1989. – 304 с.
Popov V. D. Psihologiya i ekonomika [Psychology and Economics] / V. D. Popov. – М. : Sov. Rossiya, 1989. – 304 p.
29. Прутченков А. С. Проблемы и противоречия формирования экономической культуры учащихся современной школы / А. С. Прутченков // Стандарт экономического образования в общеобразовательных учреждениях: разработка, апробация, внедрения. – Самара : СИПКРО, 1996. – С. 15–18.
Prutchenkov A. S. Problemy i protivorechiya formirovaniya ekonomicheskoy kul'tury uchaschihsia sovremennoy shkoly [Problems and contradictions shaping the economic culture of the modern school pupils] / A. S. Prutchenkov // Standart ekonomicheskogo obrazovaniya v obsheobrazovatel'nyh uchrezhdeniyah: razrabotka, aprobatsiya, vnedreniya. – Samara : SIPKRO, 1996. – P. 15–18.
30. Радина Н. К. Первичная экономическая социализация: конструирование Я и обретение собственности / Н. К. Радина // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности : тр. III Междунар. науч. интернет-конф. / [отв. ред. М. Ю. Семенов]. – Омск : Полигр. центр КАН, 2009. – С. 9–23.
Radina N. K. Pervichnaya ekonomicheskaya sotsializatsiya: konstruirovaniye ya i obretenie sobstvennosti [Initial economic socialization: I design and property acquisition] / N. K. Radina // Professional'noe samosoznanie i ekonomicheskoe povedenie lichnosti: tr. III mezhhdunarod. nauch. internet-konf. / [otv. red. M. Ju. Semenov]. – Omsk : «Poligr. tsentr KAN», 2009. – P. 9–23.
31. Семья Г. Экономическая социализация детей и подростков: периодизация и результаты / Г. Семья // Школьный экон. журн. – 1998. – № 5. – С. 25–31.
Sem'ya G. Ekonomicheskaya sotsializatsiya detej i podrostkov: periodizatsiya i rezul'taty [Economic socialization of children and adolescents: results and periodization] / G. Sem'ya // Shkol'niy ekon. zhurn. – 1998. – № 5. – P. 25–31.
32. Щедрина Е. В. Исследование экономических представлений у детей / Е. В. Щедрина // Вопр. психологии. – 1991. – № 2. – С. 157–164.

Schedrina E. V. Issledovanie ekonomicheskikh predstavlenij u detey [Study of economic representations in children] / E. V. Schedrina // Vopr. psihologii. – 1991. – № 2. – P. 157–164.